

ישראל במזרח התיכון לקראת 2018

פרופ' אלי פודה*

**כנס מכון מיתוים
ירושלים, 1 בנובמבר 2017**

כאשר בוחנים את מדיניות-החוץ של ישראל במזרח התיכון, יש לעשות אבחנה ברורה בין מה צריכה להיות – או מה היינו רוצים שתהיה – מדיניות-החוץ של ישראל, ובין מה שצפוי בפועל. למרבה הצער, הפער בין מה שצריך להיות ומה שקרוב לוודאי שיהיה הוא גדול מאוד. הן במסגרת המחקר שעליו אני עובד בימים אלו, הבוחן את היחסים החשאיים בין ישראל, מדינות ומיעוטי המזרח התיכון, והן במסגרת צוות מחקר שפעל ב-2017 במכון מיתוים ובחן את יחסי ישראל עם שש מדינות באזור, עולה נקודה מרכזית אחת: מימושו של פוטנציאל היחסים בין ישראל למדינות האזור תלוי בפתרון, או בהתקדמות לקראת פתרון, של הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

מדינות המזרח התיכון המורחב נחלקות לארבעה מעגלים בכל הקשור ליחסים שלהן עם ישראל: מדינות שמקיימות עם ישראל יחסים דיפלומטיים רשמיים וגלויים; מדינות שמקיימות עם ישראל יחסים חשאיים; מדינות שאינן מעורבות בנושאים שקשורים לישראל; ומדינות וארגונים שעוברים את ישראל.

המעגל הראשון (ראו את המדינות המסומנות בצבע כחול במפה המצורפת) כולל מדינות שמקיימות עם ישראל יחסים דיפלומטיים, ברמה כזו או אחרת. במרחב המזרח התיכון המורחב, יש מספר רב של מדינות כאלו: ירדן, מצרים, תורכיה, הרשות הפלסטינית, דרום סודן, אזרבייג'ן, קזחסטן, גיאורגיה, טורקמניסטן, טג'יקיסטן, ארמניה, קירגיסטן, יוון וקפריסין. דרג היחסים הרשמי עם מדינות אלה הוא לא המדד העיקרי; בתורכיה מכהן שגריר ישראל, אולם היחסים עמה לא חזרו לרמה בה היו בשנות ה-90. ההתפתחויות החשובות שהתרחשו בשנים האחרונות מבחינת יחסי ישראל במזרח התיכון המורחב הן: (1) צמיחתה של פריפריה חדשה, רחוקה יותר מאשר בעבר; מדיניות הפריפריה של ישראל בסוף שנות ה-50 כללה את הפריפריה הצפונית: תורכיה ואיראן; והפריפריה הדרומית: אתיופיה וסודן (חלקית). הפריפריה המוסלמית של ימינו כוללת גם את אזרבייג'ן, קזחסטן ועוד כמה רפובליקות סובייטיות לשעבר; (2) אינטרסים משותפים, בתחומי הנפט (40 אחוזים מצריכת הנפט של ישראל מגיעה ממדינות האזור) והנשק (מכירת תחמושת, מזל"טים, וטכנולוגיות צבאיות). אזרבייג'ן, למשל, היא מדינה שיעית חילונית שנמצאת על גבול איראן ומשמשת עבור ישראל נקודה קדומנית. תורכיה עדיין נכללת בפריפריה הזו, אולם במעמד שונה מאשר בעבר. כיום, היא שותפת סחר בולטת, אך בתחומים המדיניים יש פערים גדולים בינה לבין ישראל. איראן, שהייתה בעבר בעלת ברית פריפריאלית של ישראל, נמנית כיום על המדינות העוינות.

לפריפריה המוסלמית הלא-ערבית ניתן להוסיף את הכורדים. ישראל סייעה לכורדים במרד נגד בגדאד בשנים 1963-1975 ולשני הצדדים עדיין יש אינטרסים משותפים: הכורדים מעוניינים בסיוע ישראלי, אך לא של נשק אלא בהפעלת מנופי השפעה על האמריקנים כדי לשנות את עמדת ארה"ב כלפיהם וכלפי שאיפתם לעצמאות. ישראל צריכה לזכור כי עמדתה כלפי הכורדים נגזרת גם מהמשחק האזורי: כרגע, אף מדינה באזור או מחוצה לו אינה תומכת בכורדים, ותורכיה – שיחסיה עם ישראל מתוחים גם כן – היא המתנגדת החריפה ביותר לעצמאות כורדית. בסיטואציה שכזו, דווקא המשך קשר חשאי – כמו בעבר – הוא המתכון הנכון ליחסים של ישראל עם הכורדים.

* פרופ' אלי פודה הוא חבר ועד מנהל במכון מיתוים, מרצה ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים, ונשיא האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם. מסמך זה כולל גרסה ערוכה של דברים שנשא במסגרת פאנל בנושא "הזדמנויות ליחסי-החוץ של ישראל לקראת 2018", שנערך במסגרת הכנס השנתי של מכון מיתוים.

בפריפריה הדרומית צמחה דרום סודן כמדינה עצמאית (החל ב-2015), שמורכבת מאוכלוסייה נוצרית ואנימיסטית (13 מיליון איש). לישראל ודרום סודן יש היסטוריה משותפת, שכללה סיוע ישראלי לארגון המורדים אניה-ניה בשנים 1969-1971 נגד המשטר בח'רטום. ישראל היא בת הברית החשובה ביותר של דרום סודן (אפילו יותר מארה"ב), הואיל והיא המספקת לה נשק ותחמושת בהם נעשה שימוש במלחמת האזרחים שם. הדבר מעורר שאלות מוסריות בנוגע לשימוש שנעשה בנשק שמספקת ישראל, וגם כאן כדאי שישראל תוריד פרופיל.

קפריסין ויוון נכללות גם הן במעגל של מדינות הפריפריה שמקיימת יחסים דיפלומטיים עם ישראל, וזאת למרות שהן חברות באיחוד האירופי ואינן מדינות מזרח תיכוניות. החשיבות שלהן נעוצה במשולש הישראלי-יווני-קפריסאי שצמח בשנים האחרונות ושממש מעין איזון (לא רק מבחינת תיירות, אלא גם מבחינה פוליטית, צבאית וכלכלית) למערכת היחסים הרעועה עם תורכיה.

מעגל זה כולל גם את המדינות השכנות: מצרים, ירדן והרשות הפלסטינית. מערכת הקשרים המודיעינית והצבאית בין ישראל למצרים וירדן היא טובה מאוד. מבחינה כלכלית, היצוא מישראל לירדן הסתכם ב-2016 ב-50 מיליון דולר בלבד, וזאת למרות קיומו של פוטנציאל לשיתוף פעולה נרחב יותר בתחומי הגז, התיירות, התעופה ועוד. היקף הסחר הכולל בין ישראל לירדן הוא גדול יותר, משום שירדן היא מדינת מעבר לסחורות אל מדינות המפרץ ומהן, דרך נמלי חיפה ואשדוד ובאמצעות רכבת העמק. היבוא מירדן לישראל, אשר מגיע בחלקו גם ממדינות המפרץ, הסתכם ב-2016 בכ-308 מיליון דולר. היצוא הישראלי למדינות המפרץ – דרך ירדן – מוערך בכ-500 מיליון דולר. הסחר עם מצרים הסתכם ב-2016 ב-138 מיליון דולר (מתוכם 79 מיליון דולר יבוא והשאר יצוא). ואילו הרשות הפלסטינית היא שותף הסחר הגדול ביותר שלנו במזרח התיכון, עם היקף סחר של 4.375 מיליארד דולר (רובו, 3.5 מיליארד דולר הוא יצוא).¹

המעגל השני (ראו במפה בצבע ירוק) כולל את המדינות המקיימות יחסים חשאיים עם ישראל: ערב הסעודית, בחריין, איחוד האמירויות, עומאן ומרוקו. היחסים עם מרוקו הם סיפור ישן. מאז שנות ה-50 וה-60 מתקיימים קשרי מודיעין (ב-1963 הוקמה שם נציגות של המוסד), וזאת גם בתקופות קשות. כיום בין 25 ל-40 אלף תיירים ישראלים מבקרים במרוקו מדי שנה. היחסים עם מדינות המפרץ שונים באופן מהותי. אין עמן יחסים מוסדיים, אבל מתקיימים בחשאי קשרים מגוונים וברמות שונות. חברות כלכליות ישראליות פועלות, תחת מסווה, במפרץ הפרסי. סחורות בשווי 500 מיליון דולר מגיעות לשם מישראל תחת תוויות זרות. זהו עיקר הפוטנציאל החבוי של היחסים, והדבר נכון גם למדינות ערב עמן לישראל יש יחסים דיפלומטיים. הפוטנציאל לשיתוף פעולה כלכלי גדול יותר עם אותן מדינות באזור בהן התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג) לנפש גדול יותר.² הפוטנציאל הזה כולל תחומים רבים: מכירת נשק וציוד צבאי, מערכות גידור אלקטרוני, טכנולוגיות מתקדמות בתחום מחשבים וסייבר, אנרגיה סולארית, ציוד השקיה (טפטפות) והתפלה, ידע חקלאי ורפואי ועוד. קיימות גם אפשרויות של שיתוף פעולה תרבותי, למשל עם מרוקו ועיראק, שם היהודים שחיו במדינות אלה או שמשפחותיהם הגיעו משם יכולים למלא תפקיד (גם בתחום זה יש כבר שיתופי פעולה שמתקיימים כיום).

המעגל השלישי (ראו במפה בצבע צהוב) הוא של מדינות שאינן מעורבות בנושאים שקשורים לישראל. מדינות אלו הן רחוקות או טרודות בעניינים הפנימיים שלהן: עיראק, תוניסיה, אלג'יריה, לוב, מאוריטניה, צפון סודן, תימן, קטאר, כוויית. מעגל זה מעניין פחות את ישראל, למעט הנושא הכורדי בצפון עיראק.

המעגל הרביעי (ראו במפה בצבע אדום) הוא של מדינות וארגונים שעוינים את ישראל, והוא כולל את איראן, סוריה, חיזבאללה בלבנון וחמאס בעזה. ממשלת ישראל בכלל, וראש הממשלה נתניהו בפרט, עוסקים כל הזמן באיום הנשקף ממעגל זה. העובדה שאיראן מקבלת לאחרונה אור ירוק מרוסיה להקים בסיסים בסוריה מעוררת דאגה. עם זאת, צריך לזכור ולהזכיר כי לא קיים עוד על ישראל איום של "חזית מזרחית": עיראק אינה רלבנטית לכך; סוריה קרועה מבפנים וצבאה אינו יכול להציב איום לישראל; ואיראן רחוקה מבחינה גיאוגרפית וגם אם תקים בסיסים בסוריה, כלי הנשק שברשותה אינם באיכות של ישראל. ישראל כיום אינה ניצבת בפני איום אסטרטגי, ולכן יש להתייחס לחשש מפני הציר האיראני-שיעי בפרופורציות המתאימות. עם זאת, הגבול עם סוריה – שהיה היציב והשקט ביותר מאז הסכם ההפרדה ב-1974 – חזר להיות פעיל. מדיניות

¹ נתונים לקוחים מתוך יצחק גל, נייר עבודה שלא פורסם, דצמבר 2016.

² נתוני התמ"ג ל-2015 הם: מצרים - 2,725 דולר; ירדן - 4,000 דולר; פלסטין - 2,408 דולר; בחריין - 22,348 דולר; ערב הסעודית - 21,313 דולר; איחוד האמירויות - כמעט 40,000 דולר; קטאר - 73,774 דולר; וישראל 37,750 דולר.

ישראל בסוריה וכלפי סוריה עד כה ראויה לשבחים. ישראל לא התערבה במלחמת האזרחים, הציבה קווים אדומים תוך תיאום עם רוסיה וארה"ב, ופעלה על מנת ליצור הרתעה, בינתיים בהצלחה. בעידן שלאחר דאע"ש, ישראל תעמוד בפני דילמה כיצד להתמודד עם שאלת הנוכחות האיראנית בסוריה. יצירת קווים אדומים, בתיאום עם רוסיה, צריכה להיות המענה הנכון. כפי שישראל יצרה קווים אדומים בלבנון בזמנו (עם ארה"ב ובידיעת סוריה), כך הקווים האדומים כעת צריכים להיות עם רוסיה ובידיעת איראן.

כיצד צפויה להיראות שנת 2018 עבור ישראל במזרח התיכון?

ממשלת ישראל צריכה לעשות הכול כדי לשמר ולחזק את הברית הבלתי פורמלית שלה עם מדינות ערב הסוניות. שיתוף פעולה זה הוא הישג בפני עצמו והוא מעיד על גמישות מערכת הבריתות והאיזונים האזורית: אם בשנות ה-50 וה-60 ישראל חברה לתורכיה ואיראן כנגד האיום הנאצריסטי, עתה ישראל, מצרים, ירדן ומדינות המפרץ חוברות כנגד איראן וסוריה – ובמידת מה גם נגד תורכיה וקטאר. היחסים עם תורכיה לא צפויים להשתנות באופן משמעותי בשנה הקרובה. כל עוד ארדואן ומפלגתו בשלטון, יש פוטנציאל להידרדרות ביחסים.

ואולם, כפי שעולה ממסקנות צוות המחקר האזורי שפועל במסגרת מכון מיתווים, מימוש הפוטנציאל שטמון במערכת היחסים עם מדינות אלו תלוי בפתרון, או בהתקדמות לקראת פתרון, של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. במלים אחרות, כדי להתקדם במרחב המזרח תיכוני, ישראל צריכה לשלם במטבע הפלסטיני. באוקטובר 2017 השתתף תורכי אל-פיצל, מי שהיה ראש המודיעין הסעודי במשך שנים רבות, בפאנל ציבורי בניו יורק עם אפרים הלוי, ראש המוסד לשעבר (פאנל שכשלעצמו מעיד על שינוי שהתחולל בין המדינות, כי הנציג הסעודי לא יכול להופיע באירוע שכזה מבלי למקבל אישור מהשלטון). מסקנתו של אל-פיצל בפאנל הייתה, כי אין לצפות לשיתוף פעולה ישראלי-סעודי כל עוד לא ימצא פתרון לסוגיה הפלסטינית. הוא הזכיר את יוזמת השלום הערבית כדרך להגיע לפתרון שכזה.

דווקא בשל מצבה האסטרטגי השפיר של ישראל, זה הזמן וזו ההזדמנות לקדם את יישוב הסכסוך עם הפלסטינים. ממשלת ישראל הנוכחית לא עושה זאת, וההתרחשויות בזירה הפנים-פלסטינית לא משפיעות על מדיניותה. אם יש פיצול פנים-פלסטיני, הממשלה טוענת שאבו מאזן לא מייצג את כל הפלסטינים ולכן אי אפשר להידבר אתו; אבל, כשיש מהלכים לאחדות בין פת"ח לחמאס, אומרת הממשלה שלא ניתן לנהל משא ומתן עם ממשלה פלסטינית בה לוקחים חלק נציגי חמאס, שאינם מכירים בישראל ואינם זונחים את דרך המאבק הצבאי. תנועת החמאס הגיעה למהלך האחדות עם פת"ח מנקודת חולשה, ולישראל יש דווקא אינטרס לבחון באופן חיובי את תהליך הפיוס הפנים-פלסטיני. אם יהיה ניתן להתקדם בתהליך השלום עם ממשלת אחדות פלסטינית (במידה שתקום), הרי שהדבר יעיד על שינוי בעמדת החמאס; ואם לא ניתן יהיה להתקדם, אז יכול להיות שיווצר פיצול מחודש בין הפלסטינים. כך או כך, הואיל וגם בממשלת ישראל יש מפלגות שאין להן עניין לקדם את התהליך המדיני, כל התקדמות בתהליך השלום צריכה לעבור דרך זעזוע של המערכות הפוליטיות בשני הצדדים, וזה לא נראה כרגע באופק. מה שיכול לגרום לזעזוע שכזה הוא התקוממות פלסטינית נוספת. קיימות, לדעתי, סיבות שעלולות להביא לפריצתה, גם אם המציאות אינה מאפשרת לכך לקרות כרגע. ואולם, איש לא יפתע אם זה יקרה בעתיד.

לסיכום, ישראל צריכה להיכנס למשא ומתן רציני עם הפלסטינים, וזאת על מנת לנצל את מעמדה המתחזק – מבחינה צבאית, כלכלית, ופוליטית – במזרח התיכון. ואולם, אם ממשלת ישראל הנוכחית תמשיך לכהן בשנה הקרובה (הנחה שיכולה להתבדות בשל החלטה משפטית), הרי שהדבר לא צפוי לקרות ומדיניות ישראל במזרח התיכון לא צפויה להשתנות. אם נכונות השמועות שתכנית אמריקנית עומדת לנחות באזור, נתניהו יצטרך להחליט האם שלמות הקואליציה חשובה לו יותר מניסיון אמתי לקדם את השלום. עד כה נתניהו סירב להיענות ליוזמות אזוריות ולזעזוע את המערכת הפוליטית. לא נראה כי דפוס זה עומד להשתנות.

